346sk26

२६

परस्मैपदात्मनेपदप्रकरणम्।

प्रस्तावना

पूर्वं भवन्तः भ्वादिप्रकरणेषु लकारपरिचयं प्राप्तवन्तः। तत्र धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने परस्मैपदम् आत्मनेपदं चेति द्विविधः तिङ्प्रत्ययः आदेशरूपेण विधीयते। केभ्यो धातुभ्यः परस्मैपदं केभ्यो वा आत्मनेपदं भवति इति अस्मिन् पाठे स्पष्टीक्रियते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रम् अनुदात्तेत्धातुभ्यः ङित्धातुभ्यश्च आत्मनेपदं विदधाति। किञ्च कर्तृगामिनि क्रियाफले स्वरितेत्–धातुभ्यः ञित्–धातुभ्यश्च आत्मनेपदं विधीयते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति योगेन। एवञ्च शेषात् अर्थात् आत्मनेपदार्थं निमित्तं नास्ति यो धातुः तस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति, शेषात् कर्तरि परस्मैपदमिति शास्त्रेण। अर्थभेदेन उपसर्गादियोगेन च कुत्रचित् परस्मैपदं क्वचित् वा आत्मनेपदं भवति इत्यतः अस्मिन् पाठे विशेषस्थलानि प्रदर्शयितुं परस्मैपदात्मनेपदविधानम् आलोच्यते। तत्रादौ आत्मनेपदविधानमालोच्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवताम् –

- किम् आत्मनेपदं किञ्च परस्मैपदमिति ज्ञानं भविष्यति।
- क्वचित् आत्मनेपदे प्राप्तेऽपि न भवति इति विवको भविष्यति।
- क्वचित् परस्मैपदे प्राप्तेऽपि न भवति इति बोधो भविष्यति।
- क्वचित् अर्थभेदेन परस्मैपदात्मनेपदं भवति, क्वचित् वा उपसर्गबलेन इति विषये विस्पष्टं ज्ञानं स्यात्।

आत्मनेपदप्रकरणम्

आत्मनेपदप्रकरणवशात् मूलं सूत्रम् आदौ आलोच्यते–

[२६.१] अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ (१.३.१२)

सूत्रार्थः – अनुदात्तेतः उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोः लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात्।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। अनुदात्तङितः (५/१), आत्मनेपदम् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ, तौ इतौ यस्य स अनुदात्तङित्, तस्मात् अनुदात्तङितः। भूवादयो धातवः इत्यत्रत्यप्रथमान्तस्य धातवः इत्यस्य पञ्चम्येकवचनान्ततया विपरिणामेन धातोः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एवञ्च अनुदात्तेत्–धातोः ङित्–धातोश्चेति आत्मनेपदम् अर्थात् तङ्प्रत्याहारस्थाः त–आताम्–झादिप्रत्यया भवन्ति। अतः अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रसम्बन्धिधातवः आत्मनेपदिन धातव इत्युच्यन्ते।

उदाहरणम् – ङित्धातुः–शीङ् स्वप्ने इति धातोः ङकार इत्संज्ञकः तस्मात् प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदं भवति। ततः प्रथमपुरुषैकवचने शेते इति रूपं भवति।

बाधृ लोडने (प्रतिघाते) इति धातुः अनुदात्तेत्, अतः प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने बाधते इति रूपं भवति, किञ्च एध वृद्धौ इति धातुः अपि अनुदात्तेत् अस्ति तस्मात् प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये एधते इति रूपं भवति। एतेषां प्रक्रिया भ्वादिप्रकणेषु द्रष्टव्या।

भावार्थे कर्मार्थे च आत्मनेपदं भवति इति दर्शयितुं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.२] भावकर्मणोः॥ (१.३.१३)

सूत्रार्थः – भावकर्मणोः अर्थयोः धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने आत्मनेपदप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकमस्ति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यतः लः इति पदम्, अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदं च अनुवर्तते। भावकर्मणोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम्। भावः च कर्म च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे भावकर्मणी, तयोः भावकर्मणोः। भावार्थे कर्मार्थे च धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने आत्मनेपदप्रत्ययो भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति। एवञ्च भाववाच्ये कर्मवाच्ये च आत्मनेपदं भवति, परस्मैपदं कदापि न भवति। तत्र धातुः आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी वा भवतु भाववाच्ये कर्मवाच्ये च आत्मनेपदमेव भवति।

उदाहरणम् – भावार्थस्य उदाहरणम्–बभुवे। कर्मार्थस्य उदाहरणम्–अनुबभूवे। एतयोः सविस्तरं व्याख्यानं भावकर्मप्रकरणे पश्यत।

क्रियाविनिमयार्थेऽपि धातोः आत्मनेपदं प्रदर्शयितुं सूत्रमिदमारभ्यते–

[२६.३] कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ (१.३.१४)

सूत्रार्थः – क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तरि आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। कर्तरि (७/१), कर्मव्यतिहारे (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। कर्तरि इति सप्तम्येकवचनान्तम्। कर्मव्यतिहारे इत्यपि तथा। कर्मणः व्यतिहारः इति षष्ठीतत्पुरुषे कर्मव्यतिहारः, तस्मिन् कर्मव्यतिहारे। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदमनुवर्तते। सूत्रेऽस्मिन् कर्मपदार्थः क्रिया। व्यतिहारपदार्थश्च विनिमयः। ततः कर्मव्यतिहारः इत्यस्य क्रियाविनिमय इत्यर्थः। कर्तृपदार्थश्च कर्तृवाच्यम्। एवञ्च क्रियाया विनिमये द्योत्ये कर्तृवाच्ये आत्मनेपदं भवतीति सूत्रार्थः।

अत्र विशेषः– कर्मव्यतिहारार्थस्य प्रकटनार्थं धातोः पूर्वं प्रायः वि–अति इति उपसर्गद्वयं प्रयुज्यते। कुत्रचित् तं विना अथवा अन्योपसर्गयोगेन व्यतिहारार्थः प्रकट्यते। यथा प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे (कालिदासः)।

उदाहरणम् – ब्राह्मणः क्षेत्रं व्यतिलुनीते (अन्यस्य योग्यां छेदनक्रियाम् अन्यः करोति)।

सूत्रार्थसमन्वयः – वि–अति पूर्वकात् लूञ् छेदने इति क्र्यादिगणीयात् उभयपदिनः धातोः प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदं विधीयते, छेदनक्रियाया व्यतिहारार्थस्य सत्त्वात्। अस्मात् धातोः ञित्त्वात् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति योगेन पक्षे परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदे प्राप्ते तं बाधित्वा केवलम् आत्मनेपदं विधातुमिदमारब्धम्।

पूर्वसूत्रेण यद् आत्मनेपदं विहितम्, तस्यैव अपवादं प्रदर्शयितुमयं योग आरभ्यते –

[२६.४] न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ (१.३.१५)

सूत्रार्थः – गमनार्थकधातुभ्यः हिंसार्थकधातुभ्यः च क्रियाया विनिमयार्थे द्योत्ये आत्मनेपदं न भवति।

सूत्रव्याख्या – निषेधसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। न (अव्ययम्), गतिहिंसार्थेभ्यः (५/३) इति सूत्रगतपदच्छेदः। गतिश्च हिंसा च गतिहिंसे, गतिहिंसे अर्थौ येषां ते गतिहिंसार्थाः तेभ्यः गतिहिंसार्थेभ्यः इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यतः कर्मव्यतिहारे इति पदस्य, अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्य चानुवृत्तिर्भवति। गतिहिंसार्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न इति वाक्ययोजना। तथा च गमनार्थकधातुभ्यः हिंसार्थकधातुभ्यः च क्रियाया विनिमयार्थे द्योत्ये आत्मनेपदं न भवति इति सूत्रार्थः फलति।

उदाहरणम् – व्यतिगच्छन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः – वि–अति उपसर्गपूर्वकात् गमनार्थकात् गम् (गम्लृ गतौ. भ्वा.परस्मै) धातोः कर्मव्यतिहारार्थे कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति सूत्रेण आत्मनेपदं प्राप्तम्। किन्तु प्रकृतसूत्रेण तन्निषेधो भवति गमनार्थकधातोः सत्त्वात्। ततः शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदमेव भवति।

विश निवेशने इति तुदादिगणीयपरस्मैपदिधातोः आत्मनेपदमप्राप्तम् किन्तु नि इति उपसर्गयोगेन आत्मनेपदं यथा स्यात्, अतः सूत्रमिदमारभ्यते–

[२६.५] नेर्विशः॥ (१.३.१७)

सूत्रार्थः – निपूर्वकात् विश्–धातोः परम् आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। नेः (५/१), विशः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। तेन सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम्– निविशते ।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र निपूर्वकः विश्–धातुः अस्ति। शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदं विधीयते। यतो हि अत्र निपूर्वकः विश्धातुः अस्ति। नैषधीयकारस्य श्रीहर्षस्यापि प्रयोगः अस्ति– निविशते यदि शूकशिखा पदे (४.११)।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इति धातोः ञित्त्वात् पक्षे परगामिनि क्रियाफले शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते अपवादसूत्रमिदमारभ्यते–

[२६.६] परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ (१.३.१८)

सूत्रार्थः – परि, वि, अव इति उपसर्गेभ्यः परः यः क्रीधातुः तस्मात् आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। परिव्यवेभ्यः (५/३), क्रियः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। परिश्च विश्च अवश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे परिव्यवाः, तेभ्यः परिव्यवेभ्यः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। परि, वि, अव इति उपसर्गेभ्यः परः यः क्रीधातुः तस्मात् आत्मनेपदं भवति इत्येवं पूर्वोक्तः अर्थः सिध्यति। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्तम्। किन्तु प्रकृतसूत्रेण अकर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि आत्मनेपदमेव यथा स्यात्, किन्तु परस्मैपदं न स्यात्। अतः सूत्रमिदमारब्धम्।

उदाहरणम् – परिक्रीणीते इत्यत्र परिपूर्वकः क्रीधातुरस्ति। विक्रीणीते इत्यत्र विपूर्वकः क्रीधातुरस्ति। अवक्रीणीते इत्यत्र अवपूर्वकः क्रीधातुरस्ति।

जि जये इति परस्मैपदिनः भ्वादिगणीयधातोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते विशिष्टोपसर्गयोगेन आत्मनेपदविधानार्थमयं योग आरभ्यते –

[२६.७] विपराभ्यां जेः॥ (१.३.१९)

सूत्रार्थः – वि–उपसर्गपूर्वकात् परा–उपसर्गपूर्वकात् च परस्य जिधातोः आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। विपराभ्याम् (५/२), जेः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। विश्च पराश्च विपरौ, ताभ्यां विपराभ्याम्, इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। तथा च प्रागुक्तार्थः सिध्यति।

अत्र विशेषः – केवलः जिधातुस्तु परस्मैपदी भवति किन्तु वि–परा इत्युपसर्गद्वययोगेन जिधातुः आत्मनेपदं भवति। एवञ्च सूत्रमिदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यस्यापवादभूतमस्ति।

उदाहरणम् – विजयते इत्यत्र विपूर्वकः जिधातुरस्ति। पराजयते इत्यत्र परापूर्वकः जिधातुः वर्तते।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भ्वादि.परस्मै.)धातोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते विशिष्टोपसर्गयोगेन आत्मनेपदविधानार्थम् अयं योग आरभ्यते–

[२६.८] समवप्रविभ्यः स्थः॥ (१.३.२२)

सूत्रार्थः – सम्पूर्वकात् अवपूर्वकात् प्रपूर्वकात् विपूर्वकात् च स्थाधातोः आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। समवप्रविभ्यः (५/३), स्थः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। सम् च अवश्च प्रश्च विश्च समवप्रविभ्यः तेभ्यः समवप्रविभ्यः, इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। एवञ्च पूर्वोक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – सम्–स्था–सन्तिष्ठते। अव–स्था–अवतिष्ठते। प्र–स्था–प्रतिष्ठते। वि–स्था–वितिष्ठते।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. कः कर्मव्यतिहारः।
२. सम्पूर्वकस्थाधातोः आत्मनेपदं भवति किम्। भवति चेत् किं रूपम्।
३. विपराभ्यां जेः इत्यस्य उदाहरणं किम्।
४. आत्मनेपदप्रत्ययविधायकसूत्रं लिखत।
५. व्यतिगच्छन्ति इत्यत्र आत्मनेपदं कुतो न।
६. नेर्विशः इत्यस्य उदाहरणं किम्।
७. विक्रीणीते विक्रीणाति इत्यनयोः कतरत् साधु।
८. व्यतिलुनीते इत्यस्य कोऽर्थः।

ज्ञा अवबोधने (क्र्या.परस्मै) धातोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.९] अपह्नवे ज्ञः॥ (१.३.४४)

सूत्रार्थः – अपलापे अर्थे ज्ञाधातोः परम् आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। अपह्नवे (७/१), ज्ञः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अपह्नवे इति सप्तम्येकवचनान्तम्। ज्ञः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। अपह्नवः अपलापः। तथा च अपलापार्थे गम्यमाने ज्ञाधातोः आत्मनेपदमेव भवति इति सिध्यति।

अत्र विशेषः – उपसर्गरहितावस्थायां ज्ञाधातोः अपलापः अर्थो नास्ति। अयमर्थस्तु अप इति उपसर्गयोगेन लभ्यते। अतः अपपूर्वकज्ञाधातोः अस्मिन्नर्थे क्रियाफलस्य कर्तृगामिनि परगामिनि वा आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – शतम् अपजानीते। अस्य वाक्यस्य शतम् अपलपतीत्यर्थः। अत्र अपपूर्वकज्ञाधातुः अपलापे अर्थे वर्तते।

चर गतौ भक्षणे च (भ्वा.परस्मै) धातोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदार्थमयं योग आरभ्यते–

[२६.१०] समस्तृतीयायुक्तात्॥ (१.३.५४)

सूत्रार्थः – तृतीयान्तपदेन युक्तात् समः परस्मात् चर्–धातोः आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। समः (५/१), तृतीयायुक्तात् (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। तृतीयया युक्तः तृतीयायुक्तः तस्मात् तृतीयायुक्तात् इति तृतीयातत्पुरुषः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। उदश्चरः सकर्मकात् इत्यतः चर इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एवं सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – रथेन सञ्चरते।

सूत्रार्थसमन्वयः – रथेन इति तृतीयान्तपदेन युक्तः धातुरस्ति सम्पूर्वकः चर् इति। अतः प्रकृतसूत्रेण चर्–धातोः आत्मनेपदं विधीयते। तेन सञ्चरते इति रूपं सिध्यति। तथा च कालिदासस्य प्रयोगः – क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणाम् (रघु. १३.१९)। यदा तृतीयान्तपदाभावः तदा तु आत्मनेपदं न भवति यथा – उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देवल। (काशिका)।

दाण् दाने (भ्वा.परस्मै)धातोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदे प्राप्ते अपवादसूत्रमिदमारब्धम्–

[२६.११] दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ (१.३.५५)

सूत्रार्थः – तृतीयान्तपदेन युक्तात् सम्पूर्वकात् दाण्धातोः आत्मनेपदं भवति यदि तृतीया चतुर्थ्याः अर्थे प्रयुक्ता भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पञ्च पदानि सन्ति। दाणः (५/१), च (अव्ययम्) सा (१/१) चेत् (अव्ययम्) चतुर्थ्यर्थे (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः।चतुर्थ्याः अर्थः चतुर्थ्यर्थः, तस्मिन् चतुर्थ्यर्थे इति षष्ठीतत्पुरुषः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। समस्तृतीयायुक्तात् इति सूत्रमनुवर्तते। एवञ्च तृतीयान्तपदेन युक्तात् सम्पूर्वकात् दाण्धातोः आत्मनेपदं भवति यदि तृतीया चतुर्थ्याः अर्थे प्रयुक्ता भवति। चतुर्थ्याः अर्थे तृतीया तु अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या इति वार्तिकेन विधीयते इति कारकप्रकरणे ज्ञास्यति।

अत्र विशेषः – समस्तृतीयायुक्तात् (१.३.५४), दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे (१.३.५५) इति सूत्रद्वयम् अपरेण केनचित् उपसर्गेन व्यवहितेऽपि प्रवर्तते। यथा – धर्मम् उदाचरते इत्यत्र उत् –चर् इत्यनयोर्मध्ये आङ् इत्युपसर्गः वर्तते तदापि प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – दास्या संयच्छते कामुकः।

सूत्रार्थसमन्वयः – दास्या संयच्छते कामुकः इत्यत्र दास्या सह कामुकसम्पर्क एव अत्र अशिष्टव्यवहारशब्देन उच्यते। दास्यीमुद्दिश्य एव तादृशसम्पर्कः क्रियते। अतः दासी अत्र सम्प्रदानम्। तेन सम्प्रदाने चतुर्थी इत्यनेन चतुर्थी प्राप्तास्ति किन्तु अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या इत्यनेन चतुर्थीं बाधित्वा तृतीया विधीयते। एवञ्च प्रकृतसूत्रस्य अवकाशः लब्धः। अतः आत्मनेपदप्रयोगः।

सन्नन्तादात्मनेपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते–

[२६.१२] पूर्ववत्सनः॥ (१.३.६२)

सूत्रार्थः – सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। पूर्ववत् (अव्ययम्), सनः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। पूर्वेण इव पूर्ववत्। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति पूर्वशब्दात् वतिप्रत्ययः। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। सन्प्रत्ययात् पूर्वं यः आत्मनेपदी धातुः तेन तुल्यं सन्नन्तधातोरपि आत्मनेपदं भवति।

अत्र विशेषः – यदि केनचित् उपसर्गयोगेन कश्चित् धातुः आत्मनेपदं भवति तदा तस्मिन् उपसर्गे सति सन्नन्तात्परमपि तस्मात् धातोः आत्मनेपदं भवति यथा– निविविक्षते। अत्र नेर्विशः इति सूत्रेण निपूर्वकविश्धातोः आत्मनेपदं विधीयते। एवमेव सन्नन्तादपि विश्धातोः आत्मनेपदं भवति।

उदाहरणम् – शिशयिषते।

सूत्रार्थसमन्वयः – शीङ् स्वप्ने इति धातोः ङित्वात् आत्मनेपदी अस्ति। अतः अस्मात् धातोः सन्प्रत्यये विहिते सति शिशयिषते इति रूपं सिध्यति। एवमेव एध वृद्धौ इति धातुः अनुदात्तेत् अस्ति इति हेतोः आत्मनेपदी अस्ति। तस्मात् सन्प्रत्ययात् परमपि अर्थात् सन्नन्तात् एध्धातोरपि आत्मनेपदं भवति। तेन एदिधिषते इति रूपं सिध्यति। डुकृञ् करणे इति धातुः ञित्वात् आत्मनेपदी भवति कर्तृगामिनि क्रियाफले सति। अतः सन्नन्तात् परमपि आत्मनेपदं भवति। अतः चिकीर्षते इति रूपं सिध्यति। परगामिनि क्रियाफले तु चिकीर्षति इति रूपं सिध्यति। यदा तु धातुः आत्मनेपदनिमित्तहीनः तदा तु

सन्नन्तात्परमपि परस्मैपदमेव भवति न तु आत्मनेपदं, यथा– भूधातोः बुभूषति इति रूपं भवति, गम्धातोः जिगमिषति इति रूपं भवति।

डुकृञ् करणे इति तनादिगणीयधातोः कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। परगामिनि क्रियाफले तु परस्मैपदं भवति इति भवन्तः जानन्ति एव। तत्र परगामिनि क्रियाफलेऽपि आत्मनेपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.१३] गन्धनाऽवक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः (१.३.३२)

सूत्रार्थः – गन्धनम्, अवक्षेपणं, सेवनं, साहसिक्यं, प्रतियत्नः, प्रकथनम्, उपयोगः इत्येतेषु अर्थेषु कृधातोः आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। गन्धनाऽवक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु (७.३), कृञः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। गन्धनञ्च अवक्षेपणञ्च सेवनञ्च साहसिक्यञ्च प्रतियत्नञ्च प्रकथनञ्च उपयोगश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे गन्धनाऽवक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगाः तेषु गन्धनाऽवक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। गन्धनं सूचनं , गन्धनम् अपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं कर्म इति काशिका। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। बलेन प्रवृत्तस्य कर्म साहसिक्यमित्युच्यते। प्रतियत्नः उत्पादनम्। प्रकर्षेण कथनं प्रकथनम्। एवञ्च गन्धनम्, अवक्षेपणं, सेवनं, साहसिक्यं, प्रतियत्नः, प्रकथनम्, उपयोगः इत्येतेषु अर्थेषु कृधातोः आत्मनेपदं भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणानि–

१. **गन्धनम्** – स तमुत्कुरुते। स तं सूचयति इति वाक्यार्थः।
२. **अवक्षेपणम्** – श्येनो वर्तिकाम् उदाकुरुते। श्येनो वर्तिकां भर्त्सयति इति वाक्यार्थः। एवमेव दुर्वृत्तान् अवकुरुते।
३. **सेवनम्** – हरिम् उपकुरुते भक्तः। हरिं सेवते भक्तः इति वाक्यार्थः।
४. **साहसिक्यम्** – परदारान् प्रकुरुते कामुकः। परदारेषु बलेन प्रवर्तते कामुकः इति वाक्यार्थः।
५. **प्रतियत्नः** – एधोदकस्य उपस्कुरुते। गुणम् आधत्ते इत्यर्थः।
६. **प्रकथनम्** – गाथाः प्रकुरुते गायकः। प्रकथयति इत्यर्थः।
७. **उपयोगः** – शतं प्रकुरुते वणिक्। शतं व्ययीकरोति इत्यर्थः

एतद्भिन्नार्थे तु आत्मनेपदं न भवति यथा कटं करोति इति। किन्तु अत्र कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवितुमर्हति। एवम् आत्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. शतम् अपजानीते इति वाक्यस्य कोर्थः।

१०. अपजानीते इत्यत्र अपपूर्वकज्ञाधातुः कस्मिन्नर्थेऽस्ति।

११. समस्तृतीयायुक्तात् इत्यस्य किमुदाहरणम्।

१२. गन्धनादिसूत्रं पूरयत।

१३. उत्कुरुते इति पदस्य कोऽर्थः।

१४. पूर्ववत्सनः इत्यस्य कोऽर्थः।

१५. प्रकुरुते इत्यस्य कोऽर्थः।

१६. दास्या संयच्छते कामुकः इत्यत्र आत्मनेपदं केन भवति।

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने परस्मैपदात्मनेपदाख्यः द्विविधः तिङ्प्रत्ययः आदेशरूपेण विधीयते इति भवन्तः पूर्वं ज्ञातवन्त एव। तत्र आत्मनेपदविषयेऽपि ज्ञातवन्तः। अधुना परस्मैपदविषये उच्यते। परस्मैपदविधानविषयकं मुख्यं सूत्रद्वयमस्ति। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति एकम् अपरं तावत् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इति। आद्येन तु परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदं विधीयते इति आत्मनेपदप्रकरणस्यारम्भे उक्तमेवास्ति। आत्मेपदविधानार्थं यावन्ति निमित्तानि सन्ति तन्निमित्तहीनात् धातोः परस्मैपदं विधीयते यथा भवति, पठति, वदति इत्यादि। किन्तु अयं साधारणः नियमः। अधुना विशेषनियम उच्यते। तत्र उभयपदिधातुभ्यः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले प्राप्तस्य आत्मनेपदस्य बाधः क्रियते अथवा आत्मनेपदिधातुभ्यः प्राप्तस्य आत्मनेपदस्य साक्षात् बाधो विधीयते। तानि सूत्राणि अत्र व्याख्यायन्ते।

कृधातोः ञित्त्वात् परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदं सिद्धमस्ति, कर्तृगामिनि क्रियाफले च आत्मनेपदमपि सिद्धमस्ति। किन्तु कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि विशिष्टोपसर्गयोगेन परस्मैपदमात्रविधानार्थं विधिसूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.१४] अनुपराभ्यां कृञः॥ (१.३.७९)

सूत्रार्थः – अनु इत्युपसर्गपूर्वकात् परा इत्युपसर्गपूर्वकात् च कृधातोः परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। अनुपराभ्याम् (५/२) कृञः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अनुश्च पराश्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे अनुपरौ ताभ्याम् अनुपराभ्याम्। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनयोः अनुवृत्तिः भवति। अनु इत्युपसर्गपूर्वकात् परा

इत्युपसर्गपूर्वकात् च कृधातोः परस्मैपदं भवति इति सूत्रार्थः। कृधातुः ञित् अस्ति अतः परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदं प्राप्तमस्ति एव । तस्मात् कर्तृगामिनि क्रियाफले परस्मैपदविधानार्थम् इदं सूत्रम्। किञ्च गन्धनम्, अवक्षेपणं, सेवनं, साहसिक्यं, प्रतियत्नः, प्रकथनम्, उपयोगः इत्येतेषु अर्थेषु परगामिनि क्रियाफले कृधातोः यदात्मनेपदं प्राप्तं तस्यापि अपवादोऽयं योगः।

अत्र विशेषः – सूत्रेऽस्मिन् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। अतः कर्तृवाच्ये एवायं प्रयोगः। कर्मवाच्ये तु भावकर्मणोः इति आत्मनेपदं भवति। यथा–अनुक्रियते साध्वी पद्धतिः। पराक्रियते समुपस्थिता बाधा।

उदाहरणम् – अनुकरोति, पराकरोति। अत्र अनु परा इत्युपसर्गपूर्वकः कृधातुरस्ति।

क्षिप प्रेरणे इति स्वरितेतः धातोः कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे प्राप्ते तं बाधितुं परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.१५] अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ (१.३.८०)

सूत्रार्थः – अभि–उपसर्गपूर्वकात् प्रति–उपसर्गपूर्वकात् अति–उपसर्गपूर्वकात् च क्षिप्–धातोः परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। अभिप्रत्यतिभ्यः (५/३) क्षिपः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अभिश्च प्रतिश्च अतिश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे अभिप्रत्यतयः, तेभ्यः अभिप्रत्यतिभ्यः। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि, परस्मैपदम् इत्यनयोः अनुवृत्तिः भवति। तथा च पूर्वोक्तार्थः सिध्यति।

अत्र विशेषः – तुदादिगणीयः अयं धातुः स्वरितेत् अस्ति। अतः कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्तम्। किन्तु तद्बाधनार्थमयं योगः आरभ्यते। अभि–प्रति–अति इत्युपसर्गस्थले केवलं परस्मैपदं भवतु अन्यत्र तु उभयपदी अयं धातुः स्यादिति नियमयितुमिदमारभ्यते।

उदाहरणम् – अभिक्षिपति। प्रक्षिपति।अतिक्षिपति।

वह्–धातोः उभयपदित्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे प्राप्ते विशिष्टोपसर्गयोगेन तत्रापि परस्मैपदविधानार्थमयं योग आरभ्यते –

[२६.१६] प्राद्वहः॥ (१.३.८१)।

सूत्रार्थः – प्र–उपसर्गपूर्वकात् वह्–धातोः परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। प्रात् वहः इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रात् वहः इत्युभयमपि पञ्चम्येकवचनान्तम्। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनयोः पदयोः अनुवृत्तिः भवति। तेन प्रागुक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – प्रवहति।

मृष्धातोः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.१७] परेर्मृषः॥ (१.३.८१)

सूत्रार्थः – परि–उपसर्गपूर्वकात् मृषधातोः परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। परेः मृषः इति सूत्रगतपदच्छेदः। परेः मृषः इत्युभयमपि पञ्चम्येकवचनान्तम्। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनयोः अनुवृत्तिः भवति। तेन प्रागुक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – परिमृष्यति।

सूत्रार्थसमन्वयः – मृष तितिक्षायाम् इति दिवादिगणीयधातुः स्वरितेत् अस्ति। अतः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्तम्। तद् बाधित्वा परेर्मृषः इति सूत्रेण परस्मैपदे परिमृष्यति इति रूपं सिध्यति।

भ्वादिगणीयात् मृषु सहने इति धातोः परि–उपसर्गपूर्वकात् प्रकृतसूत्रेण परस्मैपदे परिमर्षति इति रूपं भवति।

रम्–धातोः परस्मैपदविधानार्थं विधिसूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.१८] व्याङ्परिभ्यो रमः॥ (१.३.८३)

सूत्रार्थः – वि–उपसर्गपूर्वकात् आङ्–उपसर्गपूर्वकात् परि–उपसर्गपूर्वकात् च रम्–धातोः परस्मैपदं विधीयते।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। व्याङ्परिभ्यः (५/३), रमः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। विश्च आङ् च परिश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे व्याङ्परयः तेभ्यः व्याङ्परिभ्यः। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनयोः अनुवृत्तिः भवति। तेन प्रागुक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – विरमति । आरमति। परिरमति।

उप–उपसर्गपूर्वकात् रम्–धातोरपि परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते–

[२६.१९] विभाषाकर्मकात्॥ (१.३.८५)

सूत्रार्थः –उप–उपसर्गपूर्वक–रम्धातोः विकल्पेन परस्मैपदं विधीयते अकर्मकस्थले।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। विभाषा (अव्ययम्) अकर्मकात् (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। उपाच्च इत्यतः उपात् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। व्याङ्परिभ्यो रमः इत्यतः रमः इत्यस्य, शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः परस्मैपदम् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। तेन पूर्वोक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – उपरमति, उपरमते।

सूत्रार्थसमन्वयः – उपरमति इत्यत्र निवृत्तो भवति इत्यर्थोऽस्तीति हेतोः उप–रम् धातुः अकर्मकावस्थायां वर्तते। अतः प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन परस्मैपदं भवति, पक्षे तु उपरमते इत्यात्मनेपदमपि भवति।

णिचश्च इत्यनेन परस्मैपदात्मनेपदयोः प्राप्तयोः केवलं परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.२०] बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ (१.३.८४)

सूत्रार्थः–बुध–युध–नश–जन–इङ–प्रु–द्रु–स्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यः (५/३), णेः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। बुधश्च युधश्च नशश्च जनश्च इङ् च प्रुश्च द्रुश्च स्रुश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुवः तेभ्यः बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यः। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनयोः अनुवृत्तिः भवति। णिः इत्यनेन णिजन्तो गृह्यते। एवञ्च सूत्रार्थस्तावत् – बुध–युध–नश–जन–इङ–प्रु–द्रु–स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदं भवति इति।

अत्र विशेषः – पूर्वोक्तेभ्यो धातुभ्यो यदि णिच्प्रत्ययो भवति तदा णिचश्च इत्यनेन परगामिनि क्रियाफले विवक्षिते परस्मैपदं भवति, कर्तृगामिनि क्रियाफले विवक्षिते आत्मनेपदं भवति इति अवस्थायां कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदं भवतु इत्येतदर्थं सूत्रमिदमारभ्यते। अतः योगोऽयं णिचश्च इति सूत्रस्यापवादः।

उदाहरणम्– बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति वेदम्। प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः।

णिचश्च इत्यनेन उभयोः पदयोः प्राप्तयोः केवलं परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.२१] निगरणचलनार्थेभ्यश्च॥ (१.३.८७)

सूत्रार्थः – भक्षणार्थकेभ्यः चलनार्थकेभ्यः च ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकस्ति। निगरणचलनार्थेभ्यः (५/३) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। निगरणं च चलनं च निगरणचलने इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तौ अर्थौ येषां ते निगरणचलनार्थाः तेभ्यः निगरणचलनार्थेभ्यः। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतःकर्तरि परस्मैपदम् इत्यस्य च अनुवृत्तिः भवति। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः इत्यतः णेः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। भक्षणार्थकेभ्यः चलनार्थकेभ्यः च ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदं भवति इति प्रागुक्तार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – निगारयति। आशयति। आदयति। खादयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति।

कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे प्राप्ते तत्र परस्मैपदविधानार्थं, परगामिनि क्रियाफले च परस्मैपदविधानार्थम् इत्युभयत्रापि परस्मैपदविधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.२२] अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ (१.३.८८)

सूत्रार्थः – अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात्।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अणौ (७/१), अकर्मकात् (५/१), चित्तवत्कर्तृकात् (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। न णिः अणिः तस्मिन् अणौ। न विद्यते कर्म यस्य स अकर्मकः, तस्मात् अकर्मकात्, बहुव्रीहिः। चित्तम् अस्य अस्तीति चित्तवान्। चित्तवान् कर्ता यस्य स चित्तवत्कर्तृकः तस्मात् चित्तवत्कर्तृकात्, बहुव्रीहिः। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः इत्यतः णेः इत्यस्य, शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः परस्मैपदम् इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। एवञ्च अण्यन्तावस्थायां यः धातुः अकर्मकः चित्तवत्कर्तृकः च भवति तस्मात् धातोः ण्यन्तावस्थायां कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदं भवति इति सूत्रस्य सम्पूर्णार्थः।

विशेषः – सूत्रमिदं णिचशच इति योगस्य अपवादभूतम्।

उदाहरणम् – शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति।

सूत्रार्थसमन्वयः – शीङ् स्वप्ने इति धातुः अण्यन्तावस्थायाम् अकर्मक एवास्ति। किञ्च अण्यन्तावस्थायां कर्ता कृष्णः चित्तवान् अस्ति। अतः शीधातुरपि चित्तवत्कर्तृकः अस्ति। ततः शीधातोः णिचि वृद्धौ आयादेशे शायी इति णिजन्तधातोः णिचश्च इत्यनेन कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे प्राप्ते अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इति प्रकृतसूत्रेण केवलं परस्मैपदं विधीयते। तेन शाययति इत्येव रूपं भवति।

अधुना कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदे प्राप्ते तं बाधितुं सूत्रमिदमारभ्यते –

[२६.२३] न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ (१.३.८९)

सूत्रार्थः – पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ण्यन्तात् परस्मैपदं न भवति।

सूत्रव्याख्या – निषेधसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। आङ्–पूर्वो यम आङ्यमः, आङ्–पूर्वो यस आङ्यसः, परिपूर्वो मुहः परिमुहः। पाश्च दमिश्च आङ्यमश्च आङ्यसश्च परिमुहश्च रुचिश्च नृतिश्च वदश्च वस् च तेषां समाहारद्वन्द्वे पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस्, तस्मात् पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः इत्यतः णेः इत्यस्य, शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः परस्मैपदम् इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। एवञ्च पा, दम्, आङ्पूर्वकः यम्, आङ्पूर्वकः यस्, परिपूर्वकः यस्, परिपूर्वकः मुह्, रुच्, नृत्, वद्, वस् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति इति सूत्रार्थः।

पा पाने इति भ्वादिगणीयधातोः निगरणार्थः। अतः निगरणचलनार्थेभ्यश्च इत्येनन कर्तृगामिनि क्रियाफले परस्मैपदे प्राप्ते तन्निषेधार्थमिदं सूत्रम्।

अत्र विशेषः – णिचश्च इति योगेन कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे सिद्धे तत्तद्विशेषावस्थायां बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः, अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् , निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति सूत्रत्रयेण कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदं विहितम् इति इदं सूत्रत्रयं णिचश्च इति योगस्य अपवादभूतम्। अधुना प्रकृतसूत्रेण अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् , निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति सूत्रद्वयेन कर्तृगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य परस्मैपदस्य निषेधो विधीयते। इदानीमुच्यते– किं स निषेधः परगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य परस्मैपदस्य कृतेऽपि। तदा उच्यते– तत्र नायं निषेधः। केवलं कर्तृगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य परस्मैपदस्य एव निषेधः। स्वतः कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं, परगामिनि च परस्मैपदं भवति एव इति असन्देहः। तेन पाययति वत्सान् पयः इत्यादिप्रयोगः साधु भवति।

उदाहरणम् – पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते।

सूत्रार्थसमन्वयः –

१. **पाययते** – इत्यत्र भ्वादिगणीयः पा पाने इति धातुः अस्ति। तस्मात् णिचि शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् इत्यनेन युगागमे अनुबन्धलोपे पायि इति जायते। ततः निगरणार्थकत्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले णिचश्च इत्यनेन प्राप्तम् आत्मनेपदं निगरणचलनार्थेभ्यश्च इत्येनन बाधित्वा केवले परस्मैपदे प्राप्ते तस्य प्रकृतसूत्रेण निषेधे पाययते इति रूपं भवति।

२. **दमयते** – दमु उपशमे इति दिवादिगणीयधातोः णिचि उपधावृद्धौ दाम् इ इति जाते जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च इति गणसूत्रेण मिद्वद्भावे मितां ह्रस्वः इत्यनेन उपधाह्रस्वे दमि इति जायते। ततः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन दमयते इति रूपं सिध्यति।

३. **आयामयते** – आङ्–उपसर्गपूर्वकात् यम उपरमे इति भ्वादिगणीयधातोः णिचि उपधावृद्धौ आयामि इति जायते। ततः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन आयामयते इति रूपं जायते।

४. **आयासयते** – आङ्–उपसर्गपूर्वकात् यसु प्रयत्ने इति दिवादिगणीयधातोः णिचि उपधावृद्धौ आयासि इति जायते। ततः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन आयासयते इति रूपं जायते।

५. **परिमोहयते**– परि–उपसर्गपूर्वकात् मुह वैचित्ये इति दिवादिगणायधातोः णिचि लघूपधगुणे परिमोहि इति जायते। ततः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन परिमोहयते इति रूपं जायते।

६. **रोचयते**– रुच दीप्तावभिप्रीतौ च इति भ्वादिगणीयधातोः णिचि लघूपधगुणे रोचि इति णिजन्तधातोः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदम् अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन रोचयते इति रूपं जायते।

७. **नर्तयते**– नृती गात्रविक्षेपे इति दिवादिगणायधातोः णिचि लघूपधगुणे रोचि इति णिजन्तधातोः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन नर्तयते इति रूपं जायते।

८. **वादयते**– वद व्यक्तायां वाचि इति भ्वादिगणीयधातोः णिचि उपधावृद्धौ वादि इति णिजन्तधातोः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन वादयते इति रूपं जायते।

९. **वासयते**– वस निवासे इति वसगणीयधातोः णिचि उपधावृद्धौ वासि इति णिजन्तधातोः णिचश्च इत्येनन प्राप्तम् आत्मनेपदं बाधित्वा अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येनन केवले परस्मैपदे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः। तेन वासयते इति रूपं जायते।

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति सूत्रस्य कोऽर्थः।

१८. उपरमति इत्यत्र परस्मैपदविधायकसूत्रं किम्।

१९. व्याङ्परिभ्यो रमः इत्यस्य उदाहरणानि लिखत।

२०. प्राद्वहः इत्यनेन किं विधीयते परस्मैपदम् आत्मनेपदं वा।

२१. न पादम्याङ् इत्यादिसूत्रं पूरयत।

२२. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्यस्य उदाहरणं किम्।

पाठसारः

अनुदात्तेत्धातोः, ङित्धातोः च आत्मनेपदं भवति। पुनः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्येनन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे आत्मनेपदं भवति , क्रियाफलस्य परगामित्वे तु परस्मैपदं भवति इत्युच्यते। किञ्च शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् इति सामान्येन परस्मैपदात्मनेपदविधानमुक्त्वा ततः विशेषार्थं पाठोऽयमारब्धः इति ज्ञेयम्। क्रियाया विनिमयार्थे द्योत्ये आत्मनेपदं भवति व्यतिलुनीते इत्यादौ, क्वचिच्च तस्य निषेधः न गतिहिंसार्थेभ्यः

इत्यनेन, व्यतिगच्छन्ति इत्यादौ। क्वचित् उपसर्गयोगेन परस्मैपदिधातोरपि आत्मनेपदं भवति। कुत्रचित् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन परगामिनि क्रियाफले प्राप्तं परस्मैपदं बाधित्वा आत्मनेपदं विधीयते विक्रीणीते इत्यादौ। किञ्च सन्प्रत्ययात् पूर्वं यः आत्मनेपदी धातुः, तेन तुल्यं सन्नन्तधातोरपि आत्मनेपदं भवति। परगामिनि क्रियाफलेऽपि आत्मनेपदविधानं भवति तथा च सूत्रं–गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः। कृधातुः ञित् अस्ति, अतः परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदं प्राप्तमस्ति अत एव कर्तृगामिनि क्रियाफले परस्मैपदविधानार्थम् अनुपराभ्यां क्रियः इति सूत्रमारभ्यते। पुनः परस्मैपदप्रकरणे एको विशेषः ज्ञेयः यत् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यतः कर्तरि इत्यपि पदम् अनुवर्तते। तस्मात् परस्मैपदप्रकरणस्थसूत्रैः परस्मैपदविधानरूपो यो विशेष उच्यते स तु कर्तृवाच्ये भवति, तेन भावकर्मस्थले आत्मनेपदं भवति इति न संशयः इति सम्यक् अवधार्यताम्। तत्र कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदविधानार्थं बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः, निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इत्येतत्सूत्रत्रयमारब्धम्। पुनः तन्निषेधसूत्रमपि आरब्धम्, न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः इति। एवं तत्र तत्र विशेषा ज्ञेयाः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. गन्धनावक्षेपण इति सूत्रं प्रपूर्य व्याख्यात।

२. कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. विपराभ्यां जेः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

४. पूर्ववत्सनः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

५. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

६. अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

८. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

९. न पादम्याङ् इत्यादिसूत्रं प्रपूर्य व्याख्यात।

१०. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि–१

१. क्रियाविनिमयः।

२. भवति। सन्तिष्ठते।

३. विजयेत। पराजयते।

४. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

५. न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधात्।

६. निविशते।

७. विक्रीणीते।

८. अन्यस्य योग्यछेदनक्रियाम् अन्यः करोति इत्यर्थः।

उत्तराणि–२

९. शतम् अपलपति।

१०. अपलापेऽर्थे।

११. रथेन सञ्चरते।

१२. गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः।

१३. सूचयति।

१४. सन्प्रत्यययात् पूर्वं यः आत्मनेपदी धातुः तेन तुल्यं सन्नन्तधातोरपि आत्मनेपदं भवति।

१५. प्रकथयति।

१६. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे।

उत्तराणि–३

१७. भक्षणार्थकेभ्यः चलनार्थकेभ्यः च ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि परस्मैपदं भवति।

१८. विभाषाकर्मकात्।

१९. विरमति । आरमति। परिरमति।

२०. परस्मैपदम् ।

२१. न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः।

२२. शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति।

॥ इति षड्विंशः पाठः ॥